

İRAN AZERBAJCANI'NDA ST. STEPHANOS MANASTIR KİLİSESİ

*Prof. Dr. Hamza GÜNDOĞDU

**Yrd. Doç. Dr. Tahsin PARLAK

***Yrd. Doç. Dr. A. Aslıhan ERGÜDER

Öz

St Stephanos Kilisesi, Aras Nehri'ne 3 km. mesafede Culfa'nın 16 km. batısında yer alır. Kilise, adını Hıristiyan dünyasının ilk şehidinden almıştır. Kilise, İran-Azerbaycan sınırında korunmuş bir bölgede külliye halinde bulunmaktadır.

Yapının inşası hakkında farklı fikirler öne sürülmektedir. İlk yapının Hıristiyanlığın ilk yıllarında inşa edildiği söylenmektedir.

Yapı külliye halinde olup; kilise, çan kulesi ve "Daniel'in Ocağı" denilen bir Geçit'ten oluşmaktadır. Yapının etrafını kayalık bir çit çevrelemektedir. Yapı etrafını çevreleyen sur kapısı, batı duvar üzerinde yer alır. Ziyaretçiler güneydeki koridordan manastıra girebilmektedir. Ahır ve depo güneyde yer alır. Veranda, şapel ve altardan oluşan kilisenin içi, haç planlıdır. Altarın sonunda yer alan ana kubbenin altında 16.- 17. yüzyıllara ait süslemeler mevcuttur. Dış duvarının batısında Aziz Stephanos'a ait taş rölyefi ile, Hz. İsa'nın Çarmıha gerilişi ve göğe yükselişi tasvir edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: St. Stephanos, Culfa, Kilise, Aras, Manastır.

ST. STEPHANOS CHURCH IN IRANIAN BORDER

Abstract

St. Stephanos Church is located at 16 kilometers west of Jolfa with the distance of 3 kilometers by the Arax River. The name of the church is driven from the name of the first martyr of the christian world. The church situated in a fortified region, too.

* Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Başkanı

** Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Öğretim Üyesi

*** Erzincan Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Öğretim Üyesi

Opinions differ about the date of construction, some believe that the original building constructed in the beginning of the christianity.

The monument has been constructed of 3 parts. Church, chapel, and Daniel's fireplace. The rampart gate located on the west wall. Visitors can go to the monasteries through a passage on the south and it is possible to go inside the Church from north. Stable and barn situated on the east. Inside the church is in the shape of cross composed of porch, chapel and alter. 16th and 17th centuries painting style ornamented beneath of the chief dome locating at the end of the alter the exterior walls ornamented with some delicate relief of stoning the Holy Stephanos to death on the east , crossing the christ and his ascension.

Key Words: St. Stephanos, Julfa, Church, Arax, Monastery.

Giriş

Nahçıvan'la İran arasındaki sınırın önemli bir bölümünü **Aras** nehri çizmektedir. İki ülke arasındaki **Culfa** şehrinin bir kısmı Azerbaycan'a, bir kısmı da İran'a aittir. Culfa'nın iki yakasında gümrük kapıları bulunmakta ve iki ülkeyi bir köprü ayırmaktadır (Harita 1).

Kaynağının bir kısmını Bingöl dağlarından, bir kısmını da Pasinler çevresindeki dağlardan alan **Bingöl Çayı** ile **Hasankale Çayı**, **Çobandede Köprüsü**'nün altında birleştikten sonra **Aras** adını alarak Horasan, Kağızman, İğdir ve Aralık'tan itibaren Türk sınırını terk eder¹. Bir müddet İran-Nahçıvan, İran-Azerbaycan arasındaki sınırı çizdikten sonra, üniversitesi ve yetiştirdiği ürünleriyle tanınan Culfa'da bu köprünün altından geçerek yoluna devam eder ve **Hazar Denizi**'ne dökülür.

Aras'ın İran'a ait kıyısından güneybatıya yani geliş (kaynak) yönüne doğru kıyıyı takip ettiğimizde, sağda Nahçıvan sınırları içerisinde ve kıyıya bir kilometre uzakta, XII. yüzyılda Selçuklular tarafından inşa edilmiş **Gülistan (Cuga) Köyü**

¹ Çobandede Köprüsü ve çevresinin tanıtımı için bkz. H. Gündoğdu, "Erzurum ve Çevresinden Bazı Köprüler II Çobandede Köprüsü" **Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, S.2, Erzurum 1996, s.43-67; C. Çulpan, **Türk Taş Köprüleri**, Ankara 1975. Aziz b. Erdeşir Esterabadi, **Bezm-ü Rezm** (Çev. M. Öztürk), Ankara 1990.; S. Eyice, "Çoban Köprüsü", **TDVİA**, C.8, İstanbul 1993, s. 350-351.; R.H. Ünal, "Erzurum İli Dahilindeki İslami Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme" **Atatürk Üniv. Ed. Fak. Araştırma Dergisi**, S.6, Ankara1974, s.49-72.

Kümbeti'ni görürüz² (Foto.1). Burada Cuga'nın eski yerleşimine ait bazı kalıntılar da bulunmaktadır³ (Foto. 2).

Solda, İran topraklarında 3 km. kadar içerde, Safeviler döneminde **Şah Abbas**'ın XVI. yüzyılda yaptırdığı **Kervansaray** ile karşılaşırız⁴. 2008 yılında restorasyon programına alınan Kervansaray'ın girişi, **Aras**'a bakar (Foto .3,4,5)

Culfa'dan Aras kıyısını takiben 16 km. kadar güneybatıya gidildiğinde, **Çoban Kilisesi** olarak adlandırılan iki Kilise ile karşılaşılır. Ayrıca Aras'ın güney kıyısında bulunan **Meryem Ana Kilisesi**'ne 2 km. kadar uzakta ve güneyde, nehre doğru eğimli vadide, bu makalenin konusu olan **St. Stephanos Manastırı** yer alır (Foto. 6). Manastır, adını Hıristiyanlığın ilk şehidi olduğuna inanılan bu kutsal kişiden almıştır⁵.

Tanıtım

Etrafi çeşitli yükseklikteki çıplak dağ ve tepelerle çevrili, yeşil bir vadi içerisinde yer alan Manastıra varmadan önce vadinin iki yanı taş duvarlarla güvenlik altına alınmış stabilize bir yoldan ilerlemeniz gerekecektir. Buradan yaklaşık 150 m. uzaklıkta vadinin iki yamacı arasına çekilmiş bir koruma duvarı ortasında, kemerli bir dış giriş bulunmaktadır (Foto. 7).

Yuvarlak kemerli bu dış girişi geçtikten sonra, kaynağı X. yüzyıl öncesine kadar uzanan küçük, eski yerleşim izlerine rastlanır. Bunların içerisinde eski bir **değirmen, su kanalları** ile daha yukarda bol sulu bir **Ayazma** yer alır⁶(Foto. 7).

Eğimli bir arazide dikdörtgen şeklinde, yüksek sur duvarları ile çevrili bir alana yerleştirilmiş olan Manastıra, batıdaki uzun cephe ortasında yer alan avlu kapısı ile girilmektedir (Foto. 9).

Solda köşeli, sağda silindirik gövdeli iki kule ile takviye edilmiş giriş kapısının çerçeve taşları ve kemeri, düzgün kesme taştan, diğer kısımlar ise kabaca

² O. Aslanapa, **Türk Sanatı**, I, İstanbul 1972, s.88.; Ay. Yz., **Türk Cumhuriyetleri Mimarlık Abideleri**, İstanbul 1998, s.149.; E. Kürkçüoğlu, **Nahçıvan Tarihi (V.-XV. Yüzyıllar)**, Erzurum 2007, s.113.; A.V. Salamzade-K.M.Memmedzade, **Araz Boyu Abideleri**, Bakü 1979, s.63.

³ J.-M. Thierry, **Armenian Art**, New York 1989, p. 513.; S. Sim, Nakhichevan, Nahcivan 2005: **The State of Armenian Monuments**, Paris 2005, A. Aivazian, **Nakhchivan Book of Monuments**, Erivan 1990.

⁴ A.V. Salamzade- K.M. Memmedzade, **a.g.e.**, s.63.

⁵ J.-M. Thierry, **a.g.e.** s.513.; [http:// www. Revealingpersia. com/ christian pilgrim tour 7 days. Html.](http://www.Revealingpersia.com/christian_pilgrim_tour_7_days.html); S.A. Matheson, **Persia: An Archaeological Guide**, s.80; J. Pereira, **İslamic Sacred Architecture: Stylistic History**, Oxford 1994, s.52.

⁶ J.-M. Thierry, **a.g.e.**, s.513.; S.A. Matheson, **a.g.e.**, s.80.; J. Pereira **a.g.e.**, s.52.

inşa edilmiştir. Etrafı çevreleyen surlar, yüksek, yedi gözetleme kulesi ve çok sayıda yarı silindirik payanda ile takviye edilmiştir. Sur duvarlarının dört köşesinde silindirik burçlar bulunmaktadır. Bunlardan batı duvarın ortasındaki giriş kapısı üzerinde, gözetleme pencereleri yer alır. Gözetleme kulelerinden güneybatıdaki tahrip olmuştur⁷ (Foto. 9). Duvarların ortalama kalınlığı 130-160 cm. arasında değişir.

İki kuvvetli burç arasında yer alan ana kapı; 1.5 m. genişlikte ve yaklaşık 2.5 m. yükseklikte ve dikdörtgen çerçeveli olup, üzerinde hafifçe derin, sivri kemerli bir alınlık bulunmaktadır. Yekpare taştan oluşan atkı taşının üzerindeki kemer ortasında, taşa işlenmiş **Meryem ve Çocuk İsa** kabartması yer alır (Foto. 10).

Bu kapıdan girilince batı ve doğu kenarları uzun, kuzey ve güney kenarları kısa tutulmuş dış surlarla çevrili dikdörtgen alana ulaşılır. Bu alanın içerisinde farklı zemin kodlarına sahip iki avlu bulunmaktadır. Bu avlulardan solda kuzeyde ve daha küçük olanın ortasında **Kilise** ve **Ahır bölümü**, sağda, daha büyük olanın içerisinde de arazi eğimine uydurulmuş **Manastırın diğer birimleri** yer alır⁸.

Kiliseye, solda küçük bir koridordan geçilerek ulaşılmakla birlikte bunun batıya bakan kapısı önünde ve arkasında ince, uzun, dar birer avlu yer alır.

Kilisenin giriş kapısı, ahşap üzerine çelik kaplamalı ve tek kanattan ibaret olup, çelikler ahşaba geometrik süslemeler oluşturan demir çivi başları ile tutturulmuşlardır (Foto. 11).

Yaklaşık 16 x 21 m. ölçülerindeki dikdörtgen alana; doğu-batı uzantısında yerleştirilmiş olan **Kilise**, oldukça temiz, düzgün, pembeye yakın kahve renkte kesme kireç taşlarıyla itinalı şekilde inşa edilmiştir⁹ (Foto. 12, Plan 1).

Kilisenin sağında (güney), bir geçidin üstünde yer alan **Çan Kulesi** (Foto. 13), solunda sur duvarı ile kilise arasındaki boşluğu boydan boya tamamlayan, karşılıklı altışar sütunun taşıdığı, üzeri sivri kemerli tonozlarla örtülü, iki ucu geniş kemerli bir **geçit** yer alır (Foto. 14). Bu geçidin 440 tarihlerinde ölen Hıristiyan Azizi **Daniel**'in hatırasına ithafen **Daniel'in Ocağı** olarak isimlendirildiği bilinmekle birlikte, daha sonraları St. Peter ve St. Paul'e atfen bir ek şapel haline getirildiği belirtilmiştir¹⁰. İçerisinde fırın, vaftiz çeşmesi ve cemaatin toplandığı bir alan bulunan kısmın geçmişte arasında bir duvar çekildiği ifade edilmektedir. Günümüzde burası, iki ucu da açık bir geçit konumundadır.

⁷ J.-M. Thierry, **a.g.e.**, s.513.

⁸ J.-M. Thierry, **a.g.e.**, s.513.

⁹ J.- M. Thierry, **a.g.e.**, s.513.

¹⁰ J.-M. Thierry, **a.g.e.**, s.513.

Bu kısmın, daha sonraki tarihlerde, doğu sur duvarına bitişik ahır v.b. bölümlere geçit amacıyla kullanılmış olduğu da anlaşılmaktadır. Doğu-batı doğrultusunda yaklaşık 3.5 m. genişlik ve 21 m. derinlikteki bu mekan, dördü çapraz, biri de aynalı çapraz tonoz olmak üzere, beş tonozla örtülüdür. Giriş ve sonuç kemerleri ile tonozları (Foto. 15) taşıyan ayaklardan, kiliseye bitişik olanlar duvar payesi, kuzey sur duvarına bitişik olanlar ise haçvari düzenlemeye sahiptirler.

Payelerin gövdelerinin üst bölümünde zencirek geçmeler, kemer başlangıcında da çift hatlı silmeler ile, köşelerde burmalı sütunceler yer alır. Kuzey sur duvarına bitişik olan geçidin yüksekliği, bu yöndeki sur duvarıyla eş düzeyde olup, güneydeki kilise duvarından daha aşağıda ve üzeri düz çatı ile örtülüdür (Foto. 16).

Kiliseye, yüzeyleri çivi başlarıyla geometrik düzenlemeli bezeme örneği sergileyen, ahşap üzerine çelik kaplamalı bir kapı ile girilmektedir (Foto. 11). Batı cephe ortasındaki düzgün, temiz, kesme taştan özenle işlenmiş dikdörtgen çerçeveli giriş kapısı, iki yandan yüzeysel sivri kemerli nişçiklerle simetrik bir form gösterir. İki köşenin barok şekilli yuvarlaklaştırılmış sütuncelerinin üzerinde, çift, kırık hatlı zencirek geçmenin sınırladığı Selçuklu tarzında mukarnaslı bir kavsara, kapının çevresel üslubu konusunda fikir verir (Foto. 17). Sekiz sıradan oluşan dik askslı mukarnas dolgulu kapının dikdörtgen çerçevesi üzerindeki yüzeysel, yuvarlak alınlık içerisinde Ermenice yapım kitabesi yer alır. Bu kitabede, Kilisenin 1643-1655 yılları arasında **Yakop De Cufa** adlı piskopos tarafından yeniden yaptırıldığı belirtilmiştir¹¹. Bu piskoposun daha sonradan patrik olduğu bilinmektedir.

Bosajlı taşlarla kademeli biçimde çerçeve yapan kapı üstü bezemelerinin tepesinde, iki yana meyilli haçın batı kolunun ortasındaki üçgen alanın altında; birisi büyük ortada, ikisi küçük yanlarda, üç pencere ile içerdeki galerinin aydınlatıldığı anlaşılmaktadır. Ortadaki dikdörtgen çerçeveli büyük açıklığın üzerinde, üç silmeden oluşan çatı kornişi altında, dikdörtgen çerçeve içerisinde, ortada **Çarmıhta İsa** ile (Foto. 18, Çiz, 1) iki alt yan boşlukta Ona acıyarak bakan **Meryem** ile **St. Stephanos** figürü, kabartma olarak işlenmiştir. En tepede, dış bükey şekilde yerleştirilmiş, üzeri bitkisel bezemeli bir madalyon yer alır. Ortadaki açıklığın iki yan ve alt kısmında kabartma haç motifleri işlenmiştir.

Giriş kapısı ile üzerindeki bezeme unsurlarından başka bu cephede, üzerleri halat biçiminde burmalı silmelerin çerçevelediği, ortası sivri, iki yanı yuvarlak kemerle sınırlanmış, yonca biçimli yüzeysel iki niş daha bulunmaktadır. Bu

¹¹ J. -M. Thierry, **a.g.e.**, s.513.

nişlerle, nişlerin ortalarındaki küçük nişlerin içerisinde, yüzeysel şekilde işlenmiş pek çok haç motifi örneğine yer verilmiştir (Foto.19, Çiz.2, 3, 4, 5, 6, 7).

Taşlardaki değişik derz ve tarak izlerinden, farklı dönemlerde onarım geçirdiği anlaşılan ön cephenin üst kısmında meydana gelen çatlaklar görülmektedir.

Kilisenin 1655 yılındaki yenilenmesinden sonra, 1691 yılında ve XVIII. yüzyılın başlarında da birer restorasyon geçirdiği, üzerinde bulunan kitabelerden anlaşılmaktadır¹². Böylece cephedeki farklı taş ve derz izlerinin de bu restorasyonlarda ortaya çıktığı tahmin edilebilir. Ayrıca bu cephenin 1704 yılında bir kez daha elden geçirildiği kitabelerde kayıtlıdır¹³.

Kilisenin güney duvarına bitişik olan **Çan Kulesi** 1720 yılında yaptırılmış iken¹⁴, 1854 ve 1879'da iki kez restore edilmiş olup günümüzde de buranın restorasyonu devam ettirilmektedir¹⁵. 1854'teki restorasyonu **Nayeb ul Sultaneh** yaptırmıştır¹⁶.

Ziyaret ettiğimiz 2009 temmuz ayında, yan birimlerin restorasyonu tamamlanmış iken Çan Kulesi'nde ve kilisenin iç kesiminde restorasyon faaliyeti sürdürülmekte idi.

Kilise, dıştan dikdörtgen alana oturtulmuş iken, içten haç planlıdır. Haçın kolları arasındaki boşlukların, küçük mekânlar olarak değerlendirildiği kilisenin dış mimarisinin üst kısmı, her kenarı ortadan iki yana meyilli kırma çatılı bir haç planını yansıtmaktadır (Foto. 21). Çatı kornişi, üç kalın hatlı profille belirlenmiştir.

Ortada yüksek kasnaklı kubbeye sahip kilisenin dört kolu, içten tonoz örtülüdür. Haçın batı kolu yani girişin bulunduğu cephe, yüksek ve derin tutulduğundan, burada iki katlı bir uygulamaya yer verilmiştir. Galeri biçimindeki üst kata, girişin iki yanındaki kapılar ve merdivenlerle ulaşılmaktadır (Foto. 22).

Galeriye çıkan merdivenlerin bulunduğu köşe mekanları, prizmatik üçgenlere oturan kubbelerle örtülü iken girişin üzeri, içten, aynalı çapraz tonozla örtülmüştür (Foto. 23). Ahşap korkulukla içeriye bakan girişin üzerindeki galeri katı, batı girişin üzerindeki üç açıklıkla ve yan hücrelerin mazgal pencereleriyle aydınlatılmıştır.

¹² J. -M. Thierry, **a.g.e.**, s.513.

¹³ J. -M. Thierry, **a.g.e.**, s.513.

¹⁴ J. -M. Thierry, **a.g.e.**, s.513.

¹⁵ J. -M. Thierry, **a.g.e.**, s.513.

¹⁶ J. -M. Thierry, **a.g.e.**, s.513..S. Sim, **a.g.e.**, s. 63.

Haç biçimli planın kuzey ve güney kolları kısa tutulmuş iken, giriş ve apsisin yer aldığı doğu ve batı kolları hafifce derin tutulmuştur. Apsis kısmı, içerden sivri kemerli yedi nişle ve iki katlı şekilde, çok kenarlı olarak teşkilatlandırıldığı halde, dışarıdan düz cephelidir. Apsisin yer aldığı uzun haç kolunun girişe yakın kısmındaki dikdörtgen çerçeveli kapılarla, haçın apsis yönündeki yan kollarına girilmektedir. Bu hücrelerden solda olanı kuzey ve doğudan, güneyde olanı doğudan, birer mazgal pencereyle aydınlatılmışlardır.

Her kolu dairesel şekilde sonuçlanan haç biçimli bir pencere ile doğudan ışık alan apsisin iç kısmında, dört sütuna oturan, üzeri yuvarlak kemerli bir altar bulunmaktadır (Foto. 24). Bunun ortasında **Hz. Meryem'in kucağında İsa** bulunan sembolik bir resim yer alır.

Zemini hafifçe yüksek, çokgen planlı apsisin üstten de yuvarlak şekilde ve sivri kemerli yüzeysel yedi nişle teşkilatlandırıldığı görülmektedir. Apsisin ön kısmı yüksek tutulmuş olup zemini mermer kaplamalıdır.

İçte, dört yönde yuvarlak kemer ve tonozlarla örtülü olan haçın kollarının ortasında, yüksek kasnaklı bir kubbe yer alır (Foto. 25). Köşelerden yuvarlak kasnağa geçiş, manastır tonozu biçiminde profilli pendentiflerle sağlanmıştır. Bunların dört köşesinde bitkisel süslemeler yanında, dört İncil yazarı, fresko tekniğinde sembolik olarak canlandırılmıştır (Foto. 26). Ayrıca kemer içlerinde, duvar yüzeylerinde yer yer tahrip olmuş, konularını İncil'den alan sembolik fresko resimler ile kubbenin eteğinde madalyon şekilli çiçek motifleri, merkezden dışa doğru radyal şekilde dağılırlar. Bu süslemelerin tamamı, 1826-1827 yılında kubbenin onarımı sırasında yapılmış, dini ve bitkisel anlamda sembolik kompozisyonlardan oluşan freskolardır¹⁷. Son olarak 1865-1866 yıllarında haçın kollarının üst örtüleri yenilenirken freskoların bazıları da elden geçirilmiştir¹⁸. On altı yüzeyli olarak dışa yansıtılmış yüksek kasnakta, aynı genişliğe sahip, yuvarlak kemerli sekiz köriş ile sekiz pencere açıklığı, alternatif olarak sıralanmıştır.

Kilisenin içerisinde sağ ve sol haç kollarının köşelerinde, köşeli kaidelere oturan, çokgen şekilli dört sütun üzerinde, halat biçiminde süslü, yuvarlak kemerli iki altar daha bulunmaktadır (Foto. 27). Bu altarlardan içten küçük kubbe, dıştan pramidal bir örtüye sahiptirler.

Zeminden hafifçe yükseltilmiş altarlarda, birer sunak taşı yer alır.

İçten, yuvarlak kemerli nişler ve yuvarlak kemerli pencerelerin alternatif uygulamasıyla onaltı kenarlı kasnağa sahip kubbe, dıştan her kenarı çift meyilli,

¹⁷ J. M. Thierry, **a.g.e.**, s.513., s.513.

¹⁸ J. M. Thierry, **a.g.e.**, s.513. aynı yerde

şemsiye biçiminde kırma çatıdan oluşan, on altı kenarlı konikal bir örtüye sahiptir¹⁹ (Foto. 28). Üçgen alınlık biçiminde dışa yansıtılan her kenarın, dışta, profillerle kasnağı on altıgene böldüğü görülmektedir. Her yüzeyde atlamalı olarak pencere ve nişlere yer verilmiş olup gövdenin üst kısmı, sivri kemerli nişlerle teşkilatlandırılmıştır.

Dıştan kasnak yüzeylerini bölen, üzerleri halat şeklinde süslenmiş, gömme sütunceleri andıran profiller üstten, ön cephede görülen üç hatlı örgülü geçmelerden oluşan sivri kemerlerle yüzeyi hareketlendirmişlerdir. Her sivri kemerin altında, kabartma bitkisel süslemeler ile onların da altında, başları hale içerisinde ellerinde İncil, haç tutan bağdaş kurmuş vaziyetteki aziz ve havari figürleri kabartma olarak işlenmiştir²⁰ (Foto. 29, Çiz. 8). Bağdaş kurarak tasvir edilen bu kabartmalar, Bağratidler zamanında X. yüzyılda Kars'ta yaptırılmış olan **Havariler Kilisesi** (Kümbet Camii)'nin kasnağında, kabaca işlenmiş şekilde ve ayakta gösterilmişlerdir²¹.

Kemerin üst boşluklarında ise yine kabartma olarak işlenmiş, çok sayıda **kanatlı melek** figürlerine yer verilmiştir (Foto. 30, Çiz. 9).

Üst örtüyü meydana getiren üçgen biçimli çatı kornişinin altında, her sivri kemerin üst ortasına rastlayan boşluklarda dikdörtgen çerçeve içerisinde, örgülü geçmelerden oluşturulmuş haç motifleri ile, bunların iki yanında geometrik bezemeli sekiz kollu yıldız motiflerini andıran rozetler yer alır (Çizim 10).

Üçgen biçiminde sonuçlanan kırma çatının her taşıntısının ucuna konulmuş taştan, heykel tarzındaki haç motifleri, üst örtünün plastik değerlerini artırmaktadır. Üst örtünün kornişe yakın küçük boşluklarında da tavus kuşu ile, boğa, aslan, kartal v.b. İncil yazarlarının sembolik tasvirleri, yüksek kabartma olarak karşımıza çıkar. Bunların aralarındaki boşluklara da Ermenice yazılar yazılmıştır. Yüzeylerdeki kabartma figürlerden birisi de **Hız. İsa'yı iyi çoban** olarak elindeki haçıyla birlikte tasvir eden sahnedir (Foto.31, Çiz.11). Oturmuş şekilde ve cepheden tasvir edilen İsa'nın iki yanındaki alt boşluklarda kanatlı melekler ve kuşlar bulunmaktadır.

¹⁹ J. M. Thierry, **a.g.e.**, s.513. aynı yerde

²⁰ J. M. Thierry, **a.g.e.**, s.513. aynı yerde

²¹ Kars'taki Havariler Kilisesi (Kümbet Camii) için bkz. H. Gündoğdu", Kars'ın Anıtsal Yapıları", **Kars Beyaz Uykusuz Uzakta**, İstanbul 2006, s.199.; Ay. Yz. **Kuzeydoğu Anadolu'da Mimari (Architecture in Northeastern Anatolia)**, İstanbul 2009, s.38 vd.; M.F. Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, İstanbul 1953, S. 284.; H. F.B. Lynch, **Armenia**, C.I, London 1901, s. 406-407.

Çift hatlı örgülü geçmelerden oluşan kemerlerin oturduğu halat biçimli silmelerin üstünde; baş kısımları sırt sırta, ağızları açık, çeneleri aşağı ve yukarı kıvrık, sivri dişli Selçuklu üslubunda iki ejder figürü, sütun başlığı olarak işlenmiştir²² (Foto.32, Çiz.12).

Kilisenin güney cephesi, köşeleri halat biçimli payelere oturan sivri kemerlerle derince belirtilmiştir. Burada doğu-batı ekseninde bir koridor bulunmaktadır. Koridorun üzeri ortası halat örgülü, haç şeklinde, sekiz bölümlü manastır tonozuyla kapatılmıştır (Foto.33).

Tonozların üstünde de dört paye üzerine, baldaken düzenleme ile oturtulmuş bir **Çan Kulesi**'ne yer verilmiştir. Çan Kulesi, günümüzde iskelelere alınmış olup restore edilmektedir (Foto.34). Daha önce de ifade edildiği gibi Çan Kulesi Kiliseye 1720 yılında ilave edilmiş, 1854 ve 1879'da iki kez restorasyon görmüştür²³.

Kilisenin Çan Kulesi'nin altına rastlayan güney cephesinin alt kısmında, sivri kemerlerin oturduğu payeler arasındaki alanda, etrafı altıgen ve eşkenar dörtgenlerin oluşturduğu kare biçimli profilli çerçeve içerisinde, zengin kabartma halinde **Hz. Meryem ve Kanatlı Melek** kabartması yer alır (Foto.35, Çiz.13).

Bu panodan başka, aynı yerde basit yüzeysel yuvarlak kemer içerisine de bir başka figürlü kabartma yerleştirilmiştir. Ortada taht üzerinde oturan, kucağında **Çocuk İsa ile Meryem** kabartmasının iki yanında, çömelmiş vaziyette birer azize figürü bulunmaktadır. İki yan boşlukta, sivri kemerli çökertme yüzeyler içerisinde sembolik haç kabartmaları ile Ermenice yazılar yer almaktadır (Foto.36, Çiz.14).

Kilisenin Çan Kulesi'nin bulunduğu kısma bakan güney üst yüzünde, profillerle sınırlanmış, cephe bölümlenmeleri dikkat çeker.

Kilisenin Doğu cephesi düzdür. Burada içteki apsis kısmının çok yüzeyliliği dışa yansıtılmamıştır. Ancak bu yönde derince tutulmuş haç kolunun güney ve kuzeyi, aşağıda kalmış meyilli çatı ile sonlanır (Foto.37). Bu cephe, yerden yaklaşık 2.5 m. yükseklikteki, altıgen ve eşkenar dörtgen kartuşlar meydana getiren profillerle hareketlendirilmiştir

Cephenin orta ve üst kesimleri; yatay ve dikey silmelerle bölümlenmiş, silmelerin bazıları tek, bazıları çift hatlı profillerle sütun görüntüsü verecek şekilde, iri plastik etkili, düz ve sivri kemerlerle asimetrik şekilde düzenlenmiştir.

²² Anadolu Selçuklu Sanatındaki ejder figürleri ve yayılım alanı ile ilgili olarak bkz. G.Öney, "Anadolu Selçuklu Sanatında Ejder Figürleri", **Belleten** XXXIII. Nu 130, Ankara 1969, s.171-191.; H. Gündoğdu, **Türk Mimarisinde Figürlü Taş Plastik** İ. Ü. E . F. Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1979, müteaddit yerlerde.

²³ J.- M. Thierry, **a.g.e.**, s.513. aynı yerde.

Doğu cephede, taştan üç profille belirlenen haçın orta kısmının saçağının ortasındaki üçgen alanda, yüksek kabartma olarak işlenmiş bir **kartal** figürü bulunmaktadır. İki yana açılmış kanatlarıyla heraldik vaziyette tasvir edilen bu kartalın pençeleri altındaki tavşanla iki yanda birisi güneşini hatırlatan, diğeri bitki kabartmalı madalyon motifi ile, hakimiyet kompozisyonu işlenmiştir²⁴ (Foto.38, Çiz.15). Aynı kompozisyonun bir benzeri Tortum yakınlarındaki XI. yüzyıla tarihlenen Hahuli Kilisesi'nin güney cephesinde aynı yerde **Öşvank Kilisesinde** ve **Ani'deki şirli Kilise**'de zafer sembolü olarak karşımıza çıkmaktadır²⁵.

Bu kompozisyonun iki alt ucunda, ortası altı kollu yıldız şeklinde, iç içe çift hatlı profillerin meydana getirdiği rozet şeklinde, geometrik bir düzenleme yer alır (Foto.39). Rozetlerin iki alt ucuna da kabartma halinde bir ağaç ve saksıdan çıkan çiçek motifi işlenmiştir.

Bu sahnenin tam altına rastlayan kısımda içbükey ve dışbükey iri profillerle sınırlanan dikdörtgen çerçeve içerisinde, ortada sağ elinde aydınlığı temsil eden kandili tutan, sol elini yalvarır vaziyette yukarı kaldırmış olarak çevresindekilere bakan, ön ayakları üzerine çökmüş durumda **eziyet gören İsa** kabartması bulunmaktadır. İlkçağ giysilerini hatırlatan sol yakası dekore edilmiş kıyafetiyle İsa'ya, ellerindeki taşlarla hücum eden solda iki, sağda bir figür yer alır (Çiz.16). İsa'yı temsil eden figürün üstündeki sol boşlukta, ona yardıma gelen, elinde çelengi ile ilkçağ giysili kanatlı bir melek figürü, sağda ortada kanatlarını açmış küçük bir kartal figürü, bunun iki yanında da elinde haçı ile bir aziz, solunda da bağdaş kurmuş başka bir aziz figürü, İncil'de geçen bir olayı sembolize etmektedir. Yüz ifadeleri, olayın dehşetini yansıtan, yüksek kabartma olarak işlenmiş, bu kompozisyondaki tüm figürler, ilkçağ kıyafetleri içerisinde canlandırılmışlardır.

²⁴ Benzer kartal figürleri ile ilgili olarak bkz. G.Öney, "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Avcı Kuşlar, Tek ve Çift Başlı Kartal", **Malazgirt Armağanı**, Ankara 1972, s.139-177.; B. Ögel, " Türklerde Kartal ve Kartal Arması," **Türk Kültürü**, Ağustos 1972, S.118, s.1128 vd.; H. Gündoğdu, **a.g. tez**, müteaddit yerlerde; Ay. Yz. " İslami Devir Erzurum Yapılarındaki Figürlü Kabartmalar Üzerine," **IV. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri** (25-26 Nisan Konya) Konya 1995, s.19-32.

²⁵ Bu kiliseler ile ilgili olarak bkz. H. Gündoğdu, "İslami Devir...", s.25 vd.; Ay. Yz., Geçmişten Günümüze Erzurum ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar", **Şehr-i Mübarek Erzurum**, Ankara 1989. s. 234.; F. Bayram, " Öşk Manastır Kilisesinin Gürcü Mimarisi içindeki Yeri", **VI. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Sempozyumu, (08-10 Nisan 2002), Bildiriler**, Kayseri 2002, s. 179-185; E. Takaişvili, **Archaeological Expedition of 1917 in South Georgia**, Tiflis 1952, s. 45-67.; W. Beridze, **Eski Gürcü Kiliseleri**, Tiflis 1974, (Gürcü dilinde), s.89,99.; H. Gündoğdu, "Ani Ören Yerindeki Kültür Varlıkları", **Kars Beyaz Uykusuz** Uzakta, İstanbul 2006, s.253.

Kompozisyonun iki yanında sütun kaidesini andıran bir kaideye sahip, halat biçimli silmeler, üç yönlü çerçeve oluştururlar.

Figürlü kompozisyonun tam altında ve cephe ekseninde kolları yuvarlak şekilde belirtilmiş haç biçiminde apsis penceresine yer verilmiştir (Foto. 40, Çiz. 17).

Farklı kalınlıktaki profillerle dikdörtgen şeklinde sınırlanmış haçın çevresi, en dışta bir ters bir düz, palmetleri hatırlatan geniş bordürle sınırlıdır. Bunu içten yüzeyden ileri taşırılmış daha ince profilli bir çerçeve ile daha içte, içbükey bir çerçeve sınırlaması takip eder. Daha içte de ince profillerle daha yüzeysel ve çok katlı antrölak geçmelerin oluşturduğu iç süsleme yer alır. Uçları yuvarlak şekilli haçın kollarının üstünde, altında ve yanlarındaki boşluklarda İncil yazarlarını ve Hz. İsa'nın mucizelerini sembolize eden figür ve kabartmalar bulunmaktadır. Üstteki iki boşlukta bir kartal, bir boğa, alt ortada iki balık ve ejder, iki alt boşlukta da birer Arslan figürü ile kompozisyon tamamlanır²⁶. Boşluğa dikey şekilde yerleştirilmiş olan aslan figürlerinden sağdakinin kuyruğu S şeklinde, soldaki ise bacak arasından geçtikten sonra sırt üzerinde ejder başı ile son bulur. Arslanlar, balıklar, boğa, yılan ve pençeleri arasında tavşanı tutan kartal motifi, XIII. yüzyıl Anadolu Selçuklularında görüldüğü şekli ile fazla ayrıntıya inilmeden sade olarak işlenmişlerdir (Foto.38, Çiz.15)). Kaynağı M.Ö. VII.-VI. yüzyıllardan itibaren Hunlarla gelişip tüm Orta Asya, Kafkasları, Karadeniz'in kuzeyi, Avrupa'nın ortaları ile Anadolu'da yaygınlaşan ve etkilerini XVI. yüzyıla kadar sürdüren Avrasya Hayvan Üslubunun yansımaları olarak değerlendirilen tüm özelliklerin, yörede yaygınlaştığını göstermektedir²⁷. Yuvarlak şekilli haçın kolları çift hatlı, profilli örgülerle sınırlanmıştır. Haçı sınırlayan dikdörtgen çerçevenin dış profillerini oluşturan silmeler, kenar ortalarında palmet şekilli iri birer örgülü geçmeli çerçeveyle dikkatlerin üzerine çekilmesini sağlar. Bunlardan aşağı uzanan çift hatlı silmelerden oluşan kol, daha uzun tutulmuştur.

²⁶ Bu figürlerin Türk Sanatı çevrelerindeki uzantılarla ilgili olarak bkz. H. Gündoğdu **a.g. tez**, müteaddit yerlerde.; G. Öney, **Anadolu Selçuklularında Heykel, Figürlü Kabartma ve XIV-XV. Asırlarda Devamı**, A. Ü. D.T.C.F. Basılmamış Doçentlik Tezi, C. I-II, Ankara 1966, farklı sayfalarda.; Ay. Yz. Anadolu... Ejder.. aynı yerde.; Ay. Yz "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Aslan Figürü (Lion Figures in Anatolian Seljuk Architecture)", **Bellekten**, XXXIV, Nu.133, Ankara 1971,s.1-41

²⁷ T.T.Rice, **Les Scythes**, Arthaud 1958.; Ay. Yz., **Ancient Arts of Cental Asia**, London 1963.; N. Diyarbakirli, **Hun Sanatı**, İstanbul 1972.; M. Rostovtzeff, **The Animal Style in South Russia and China**, Princeton University Pres, 1929.; S.İ. Rudenko, **Frozen Tombs of Siberia; The Pazırık Burials of iron Age Horseman**, California 1970.

Apsisi aydınlatan bu açıklığın iki yanında, daha ince profillerle çerçevesiz çökertme alan içerisinde, altları Ermenice yazılı, örgülü geçmelerden oluşan, süslü birer haç motifi daha bulunmaktadır (Çiz.18).

Kolları yuvarlak haç biçimli apsis penceresinin sağ ve sol yanında, içerdeki haç planının boşluklarını dolduran hürelere ait, yuvarlak kemerli iki küçük pencere daha bulunmaktadır. Sağ, sol ve üst yanı halat biçimli profillerle sınırlı dikdörtgen alanın ortasında iki sıra derin mukarnastan oluşan bu açıklıkların, alt sırada da alternatifleri bulunmaktadır (Foto.37). Böylece yapı içerisi, ortadaki haç şekilli pencere açıklığından başka, iki yandaki haç kolları da altlı üstlü, ikişer küçük mazgal açıklıktan ışık almaktadır.

Doğu cephede dikkat çeken kabartma ve yazılardan başka üzerleri bitkisel dolgulu çok sayıda haç motifine de yer verilmiştir.

Kilisenin kuzey cephesi daha önce de belirtildiği gibi sonradan şapel haline getirilmiş bir geçitle sur duvarlarına birleştirilmiştir. Geçidin üzeri de içten beş bölümü tonoz, dıştan düz bir çatıyla örtülmüştür. Kuzey cephenin üst kısmı doğu da olduğu gibi, uçları dairesel hale dönüştürülmüş haç biçimli bir pencere ile aydınlatılmıştır. Bunun altındaki dikdörtgen pano içerisine de **Çocuk İsa** ve **Meryem** kabartması işlenmiştir.

Güney haç kolunun bitişiğinde, alttaki tonozlu geçidin üzerinde, kilisenin diğer önemli bölümü olan **Çan Kulesi** yer almaktadır (Foto.34). Çan Kulesi, yüksek tonozlu geçidin üzerine, köşelerde iri payelerle taşınan dört sivri kemerli, baldaken düzenlemeye sahiptir. 2005 yılında başlayan restorasyonun 2009 yazında da devam etmesi nedeniyle Çan Kulesi'nin kemerlerinden sonraki üst kısmı, henüz tamamlanmış değildir.

Çan Kulesi'ni taşıyan dört payenin köşeleri, gömme sütun biçiminde yumuşatılarak kemer başlangıcına kadar düz şekilde devam etmekte, etraflarında iri halat şekilli silmeler bulunmaktadır. Dışa bakan yüzeylerde, üzerleri rumili bitkisel dolgularla süslenmiş haç motiflerinden başka, kemer başlangıçlarında da üzerleri bitkisel zemine sahip profiller, dört yanı dolaşarak payelerin ışık-gölge değerini artırmaktadır. İçten, pendentifler üzerine oturan kubbe ile örtülü olduğu anlaşılan kulenin, dış örtüsünün ne şekilde tasarlandığı anlaşılamamaktadır.

Kilisenin Çan Kulesine bakan yüzünde, kemerin orta kısmında, yine iri taş profilli çerçeve içerisinde, daha önce ortada taht üzerinde oturan **Meryem ile Çocuk İsa** ve iki yanında ona saygı ile eğilmiş diz çöken iki figürden oluşan sembolik kabartma yer alır (Foto.36, Çiz.14).

Kilisenin doğusunda ince, uzun, dar bir avlunun gerisinde, doğu sur duvarına dayalı, bir kısmı tek, diğer kısımları iki katlı olarak düzenlenmiş **ahır** bölümü bulunmaktadır (Foto.41). Burası hayli harap durumda iken son yapılan restorasyonda moloz taş ve harçla yenilenmiştir.

Kilisenin yer aldığı kuzey kesimden, Manastırın diğer birimlerinin bulunduğu güney kesime, dış sur duvarları arasındaki batı kapıdan girildikten sonra, basık, yuvarlak kemerli bir koridordan ve koridorun doğusunda on iki basamaktan oluşan bir merdivenle ulaşılmaktadır (Foto.42).

Kod bakımından yüksek olan güney kesimde, ortada kare biçimli avlu yer alır (Foto.43). Avlunun doğu, güney ve batısını sınırlayan sur duvarlarının iç bakan kısımlarında, bir ve iki katlı kalabalık Manastır bölümleri ile teras bulunmaktadır.

Bu bölümlerden en önemlisi günümüzde **sergileme yeri** haline getirilmiş olan uzunca bir salondur. Sivri kemerli tonozlarla, tuğla örtüye sahip olan bu kısım, aydınlık ve ferah bir görünüme sahiptir (Foto. 44).

Manastırın keşiş hücreleri, fırın, kütüphane vb. birimleri de bu avlunun etrafını çepeçevre kuşatmakta, restorasyon bazı kısımlarda tamamlanmış, bazı kısımlarda devam etmektedir. Bu birimlerin örtüsü, bazılarında şemsiye şeklinde kırma çatı, bazılarında da düz teras biçimindedir (Foto. 21).

Genel görünüm ve birimleşme açısından bu manastırın en yakın benzeri Türkiye-İran sınırı yakınlarında İran'ın Mako şehri civarında **St. Thaddeus Manastırı**'dir²⁸ (Foto. 45).

Çevreye hakim, geniş ve düzlük bir alana yerleştirilmiş olan St. Thaddeus Manastırı, köşelerde silindirik gövdeli burçlarla takviye edilmiştir. Sur duvarlarının ortasında yer alan kilise ile, geri kalan kısımlardaki birimlerden ibaret St. Thaddeus Manastırı, tamamen taş mimarisi ile dikkat çekmektedir (Foto. 46).

Düzgün bazalt taşından, haç planında X. yüzyılda yaptırılmış olan eski kilisenin önüne eklenen sarı renkte kesme taşlardan XVII. yüzyılda yapılmış eklentisiyle iki bölümden oluşan Thaddeus kiliselerin, ortalarında, yüksek, çokgen kasnaklı kubbeler bulunur. Bu kubbeler dıştan, çok köşeli pramidal örtüye sahiptirler.

²⁸ St Thaddeus Manastırı için bkz. J.-M. Thierry, **a.g.e.**, s.195.;

Değerlendirme

Hıristiyanlığın ilk şehidi olan Aziz Stephanos'un anısına yaptırıldığına inanılan St. Stephanos Kilisesi, en yakınındaki yerleşim yeri olan Culfa'dan 16 km. uzakta, Aras nehrine meyilli bir vadinin derinliğinde ve 2 km. içerde yer aldığından, günümüze nispeten sağlam şekilde ulaşabilmiş, Hıristiyanlar için de gözde bir ziyaret ve ibadet yeri konumundadır. Ayakta kalmasını sağlayıcı unsurlardan en önemlisi insan ayağından uzakta, diğeri de üzerinde yer aldığı eğimli arazinin kısmen düzlem haline getirilerek, etrafının takviye kuleleri ve sur duvarlarıyla çevrilmiş olmasındandır.

Bazılarına göre yapının Hıristiyanlığın ilk yıllarından kalma olduğu ileri sürülürse de bugünkü durumda en erken XI.-XII. yüzyıllardan kaldığı söylenebilir. Malzeme ve plan açısından kilisenin çevredeki diğer kiliselerle benzerliği de böyle bir tarihlenmeye mümkün kılar²⁹.

Ancak yapının diğer birimleriyle gelişip bir manastır kompleksine dönüşmesi, XVI. ve XVII. yüzyıllarda yörede çok sayıda kilisenin yapımına göz yuman **Şah Abbas** (1587-1629) döneminde olmalıdır. Haç planlı kilisenin ortasını örten kubbenin, kemer ve geçiş unsurlarındaki bitkisel geometrik ve figürlü fresko resimlerden bunu anlamak mümkündür. Öte yandan Kilise'nin batı yüzünde, orta alanın en üstünden bir altta, yüksek kabartma olarak işlenmiş kompozisyonda (Foto.18, Çiz.1). Ortada **Hz. İsa'nın çarmıha gerilişi** ile yanında **Aziz Stephanos**'un tasvir edilmesi üslup açısından söz konusu tarihlere uygun düşer.

Kilisenin ön ve yan cephelerindeki yüksek taş kabartmalar ile figürlü kompozisyonların benzerlerini, yoğun biçimde X. yüzyılda asıl şeklini kazanmış olan Van Gölü'ndeki Aktamar **Kilisesi**'nde de görmek mümkündür³⁰. Geometrik, bitkisel ve figürlü süslemelerin, yakın Doğuda XI. yüzyıldan itibaren Selçuklularla zenginleşen dönemdeki yapılarla paralellik göstermesi de bu savımızı destekler. Buna Kilise'nin giriş kapısındaki, Selçuklu tarzında işlenmiş mukarnaslı kavsarayı da ilave etmek gerekmektedir.

²⁹ Çevredeki benzer plan örnekleri çok olduğu halde derginin hacminin aşılması amacıyla ayrıntılı plan karşılaştırmasına gidilmemiştir.

³⁰ M.Ş. İpşiroğlu, **Ahtamar Kilisesi**, İstanbul 2003.; W. Bachmann, **Kirchen und Moscheen in Armenian und Kurdistan**, Leipzig 1913, s.40-49.; K. Otto Dorn, "Turkisch-İslamisches Bildgut in den Figurenreliefs von Achtamar", **Extrait d'Anatolia, Revue Annuelle de l'Institut d'Arche'logie de l'Université d'Ankara**, VI, 1961, s. 19-20.; J.-M. Thierry. **a.g.e.**, s.125, r.42 Y. Karaca, **Van ve Çevresindeki Manastır Kiliseleri**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 1996, s.53 vd.; G. Öney, **Akdamar Kilisesi**, Ankara 1989, S.4.

Çevredeki **St Thaddeus**³¹ ve **Echmiadzin kiliseleri**³² ile St. Stephanos'un gösterdiği ortak özellikler, kaynakları eski Pers, Roma geleneklerine kadar uzanan, ancak XI.-XII. yüzyıllarda Selçuklu üslubu ile yakın çevre üslublarının da bir arada görüldüğü karma bir üslubu yansıtmaktadır.

İran'da hakimiyet kuran **Safevilerin**, Şah Abbas döneminde (1857-1629) Hıristiyan mimarlığına karşı gösterdikleri müsamahanın sonucu olarak XVI. yüzyıl sonları ile XVII. yüzyıl başlarında, yörede bir çok yapı yenilenmiş, çeşitli eklemeler yapılmış, süsleme unsurları elden geçirilmiştir.

Culfa'nın güneybatısında, şehirden 3 km. kadar uzakta Aras'ın dirsek yaptığı bir köşede, XVI. yüzyıl sonlarında yaptırılmış bir **Kervansaray**³³ ile, Culfa'ya 10-12 km. uzakta Aras'ın iki yakasına yaptırılmış **Çoban Kiliseleri** ve **Stephanos Manastırı**'na iki kilometre uzaklıktaki **Meryem Ana Kilisesi** (Foto.47), bu müsamahanın sonucu olarak ve buraların şenlendirilmesi amacıyla yönelik, Şah Abbas (1587-1629) döneminde yaptırılan eserlerdir.

Önemli bir servete sahip aynı zamanda Şah Abbas'ın güvenini kazanmış, Sarayda önemli görevler üstlenmiş olan **Hacı Nazar** adlı bir Ermeni tarafından yaptırılan Kervansaray, geniş bir avlunun etrafında sıralanmış payelerle, onların gerisindeki koridorlardan ibaret bir sosyal yardım müessesesi olarak inşa edilmiştir. Ermenilerin İsfahan'a sürgüne gönderildikleri bir dönemde, Şah'ın güvenini kazanan bu şahıs, doğduğu yerin (Shoja Köyü) yakınına bu Kervansarayı yaptırmıştır (Foto.3-5). Kervansaraydan başka St. Stephanos Manastırı da bu dönemde esaslı bir şekilde elden geçirilip genişletilmiş olmalıdır. Kilise daha sonra, 1848 yılında da bir restorasyon geçirmiştir. Muhtemelen bu tarihte çevre yapıları ile takviye surları ve burçlar da bu onarımdan nasibini almışlardır. Yörenin stratejik bakımdan önem kazandığı bu dönemde batı takviye burçları üzerinde, itinalı olmayan gözetleme pencerelerinin de açılmış olduğu tahmin edilebilir.

Mimari açıdan etrafı kalın duvarlar, payeler ve burçlarla takviye edilmiş Manastırın, kuzey bölümüne yerleştirilmiş Kilise'nin, ön ve arkasında, dikdörtgen biçiminde, küçük birer avlu oluşturulmuştur (Foto. 22,41). Öndeki giriş avlusu ile arkadaki ahır bölümü arasındaki bağlantı, kilisenin kuzeyinde sur duvarına bitişik tonozlu eklenti (geçit) (Foto.14,15) ile sağlanıyordu.

³¹ Bkz. 28 no'lu dipnot

³² Echmiadzin Manastır kiliseleri için bkz J,-.M. Thierry, **a.g.e.**, s.516.; S.D. Nersessian, **Armenian Art**, London 1978, s.270 vd.

³³ Bkz. 4 no'lu dipnotta gösterilen yerde.

Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen alana oturtulmuş Kilise’de haç planı uygulanmış, Haçın ortası çirtma üçgen nişlerle dışa yansıyan yüksek kasnaklı bir kubbe ile örtülmüştür. Haçın diğer kolları içten beşik tonozlu olup dışarıya yüksekçe, iki yana eğimli çatılı olarak yansıtılmıştır. Haçın köşelerindeki boşluklar, içten tonozlu mekanlar olarak değerlendirilirken, dışarıya tek yöne eğimli olarak verilmiş ancak seviye bakımından daha aşağı da tutulmuşlardır (Foto.16). Dönem özellikleri itibariyle on altı çirtma üçgenle parçalı kubbe örtülerine yörede bir çok kilise örneğinde rastlanmaktadır: Örneğin, 1026 yılına tarihlenen Türkiye sınırlarına yakın Ermenistan’ın **Amberd Kalesi** yanındaki **Katholikos Kilisesi**’nde³⁴ (Foto.48), Ani Harabeleri arasında XIII. yüzyılda **Tigran Honents** tarafından yaptırılmış olan **Bakireler** (Vierges, Hripsimenes, Bexencvank) **Manastır Kilisesi**’nde³⁵ (Foto.49), 988-1029 yılları arasına tarihlenen Ermenistan’da Aras kenarında Vahramabed Köyü yanlarındaki **Marmasen**’de Prens Vahram tarafından yaptırılmış olan **Katholikos Kilisesi**’nde³⁶ (Foto.50), Karabağ yöresinde ilk yapımı X. yüzyıla, bugünkü hali ile XII. yüzyıla tarihlenen **Gence Kilisesi**³⁷ ile bölgedeki bir çok kilisede kubbe örtüsü olarak karşımıza çıkar. Bunun önemli bir yansıması 1804’te öldüğü bilinen Doğubayazıt’taki **İshak Paşa Sarayı** (1784)’ni tamamlatan **İshak Paşa’nın Türbesi**’nde de³⁸ (Foto.51) örtü şekli olarak görülür.

Kemerli bir kaide üzerindeki dört payeye oturan baldaken düzenlemeli, yüksek kasnaklı Çan Kulesi ile St. Stephanos Kilisesi’nin en yakın benzeri **Echmiadzin Katedrali**’dir³⁹ (Foto.52). Son şeklini 1633-1655 yılları arasında alan

³⁴ J. -M. Thierry, **a.g.e.**, s.479.; C. Mango, **Bizans Mimarisi**, (yay. B.İşler), Ankara 2006, s.339.

³⁵ J. -M. Thierry, **a.g.e.**, s.487.; H. Gündoğdu, “Ani Ören Yerindeki Kültür Varlıkları”, **Kars, Beyaz, Uykusuz Uzakta** İstanbul 2006, s.264.; Y. Karaca **Doğu Anadolu Bölgesi Hıristiyan Dini Mimarisinde Jamatun Yapıları, I**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Van 2004, s.99-103.; H. Gündoğdu, vd., **Kuzeydoğu Anadolu’da Mimari (Architecture in Northeastern Anatolia)**, İstanbul 2009, s.115-;

³⁶ J. -M. Thierry, **a.g.e.**, s.553.; C. Mango, **a.g.e.**, s.339

³⁷ J. -M. Thierry, **a.g.e.**, s.525.

³⁸ H.Gündoğdu, **Doğubayazıt: İshak Paşa Sarayı**, Ankara 1991, s.45.; M.O. Arık, “ Erken Devir Anadolu-Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri” **Anadolu (Anatolia)**, XII. Ankara 1966, s. 57-100 H. Gündoğdu, “ Osmanlı Hanedan Sarayları Hakkında Bir Deneme ve Doğubayazıt’ta İshak Paşa Sarayı,” **Araştırma Dergisi**, S.14, Erzurum 1986, s.26.; Z. Sönmez, “Bayezid Sancakbeyi Mahmud Paşa’nın Tarihi Kişiliği ve Erzurum’da Bulunan Türbesi Üzerine Notlar”, **Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Enstitüsü Bülteni**, s. 13-14, Nisan 1981.; Y. Bingöl, **İshak Paşa Sarayı**, İstanbul 1998, s.226.

³⁹ 32 No’lu dipnotta belirtilen yerlerde.

Katedralin yüksek kasnağı üzerindeki çeşitli figürlü kabartmaların, iri plastik örnekleri ile bunları birbirinden ayıran burmalı sütunceler üzerindeki üç hattan oluşan zencirek geçmelerin oluşturduğu sivri kemerler de St. Stephanos'un süslemeleriyle paralellik arz eder. Çok kollu Melek figürleri, havari kabartmaları, üzerleri altıgen kartuşlar meydana getiren kuşak süslemeleri, yine üzerleri rumilerle dolgulanmış çok kollu yıldız motifleri ile Echmiadzin Kilisesi, St. Stephanos Kilisesi'ni andırmaktadır. Bu sayılan özelliklerden başka dışarı taşmış kollara sahip haç planında inşa edilmiş Echmiadzin Kilisesi ile St. Stephanos Kilisesi'nin planı arasında da bağlantı kurmak yanlış olmayacaktır.

Öte yandan üslup açısından St. Stephanos'daki figürlü kabartmaların en yakın benzerleri Van Gölü ortasındaki **Aktamar Kilisesi**'nde karşımıza çıkar⁴⁰ (Foto.53). Plan yönünden farklı da olsa Aktamar Kilisesi'ndeki korniş altı ile beden duvarlarının üst orta kısmında bir kuşak oluşturan, dini ve günlük hayatı simgeleyen yüksek kabartma tarzındaki figürlü süslemeler, 915-921 yılları arasında **Manuel** adlı bir keşiş tarafından tasarlanan ve hayata geçirilen Kilise üzerinde, yöresel üslupların yansımaları gösterir. İncil'de anlatılan konuları günlük hayatın akışı içinde tasvir eden Aktamar kabartmalarının zenginliği, St. Stephanos Kilisesi'ni de etkilemiş olmalıdır.

Kuşkusuz bu St. Stephanos Kilisesi'nin plan, mimari, figürlü kabartma, geometrik ve bitkisel bezemeleri ile, freskolar (XIX. yüzyıla ait) bakımından da yöredeki Selçuklu, Ermeni, Gürcü, Safevi üslupları arasında benzerlik görülmektedir. Bunların Anadolu-Hıristiyan, Anadolu-Türk sanatları açısından gösterdiği ortak noktaları da tarihi süreç içerisindeki etkileşimler olarak görmek gerekmektedir⁴¹.

Kartal, boğa, ejder, yılan, arslan, tavşan, insan figürleri ile Selçuklu geçmeleri, Selçuklu tarzı sekiz kollu yıldız motifleri ve bunların üzerindeki oymalı kabartmalı rumiler, giriş kapısı üzerindeki mukarnaslı kavsara, yüzeysel sivri kemerler, sivri kemerli tonoz ve payeler, aynalı çapraz tonozlar, Türk sanatının bir çok alanında karşımıza çıkan benzer uygulamalardır.

Asyanik bir gelenekten kaynaklanan bu mimari eleman ve süsleme unsurları dışında, Orta Asya'dan yayılan mimari yerleşim anlayışının da kaleli, sur duvarlı, burçlarla takviye edilen kale-manastır geleneğinin kaynak ve uzantılarını Anadolu'nun özellikle XI.-XVII. yüzyıllara tarihlenen yapıları arasında görmekteyiz. **Korugan** ya da **kurgan** dediğimiz belirli silsilelere inşa edilmiş bu

⁴⁰ 30 No'lu dipnotta belirtilen yerler.

⁴¹ Bkz 26 no'lu dipnot.

tür yerleşimler, Kafkasya, İran, Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da birçok ortak özelliklere sahiptirler. Ancak bunlar, Türk kültürünün yöreye yayılmasıyla direkt ilişkilidir⁴².

Haç planları ile, çok çeşitli örnekleri görülen haç kabartmaları ve mezar taşları dışında, mimarideki, incelik ve zerafet, elemanlarda, süslemelerde görülen pek çok ortak özellik, St. Stephanos Kilisesi'nde daha çok karşımıza çıkan Hıristiyan ve bölgesel unsurlar olarak dikkati çekmektedir.

⁴² T. Parlak, **Turan Yolunda Aral'ın Sırları**, Ankara 2007, s. Müteaddit sayfalar; H. Gündoğdu, "Oltu/Hovak (Alatarla) Köyünde Eski Türk Sanatının İzlerini Taşıyan Bir Tarihi Kalıntı", **Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, S. 14, Erzurum, s.59-72.

Harita 1 İran-Nahcivan sınırında St. Stephanos Manastırı'nın yeri

Foto.1 Gülistan (Cuga) Kumbeti

Foto.2 Eski Cuga'daki kalıntılardan bir görünüm.

Foto.3 Kervansaray'ın 2005'teki durumu.

Foto.4 Kervansaray'daki onarım çalışmaları (2009).

Foto.5 Kervansaray'daki onarım çalışmaları (2009).

Foto.6 St. Stephanos Manastırının genel görünüşü (kuzey).

Foto.7 Manastırın dış avlu girişi

Foto.8 Ayazma

Foto.9 Manastırın batıya bakan ana girişı

Foto.10 Meryem ve Çocuk İsa kabartması

Foto.11 Kilisenin çivi başlı kapı kanadı

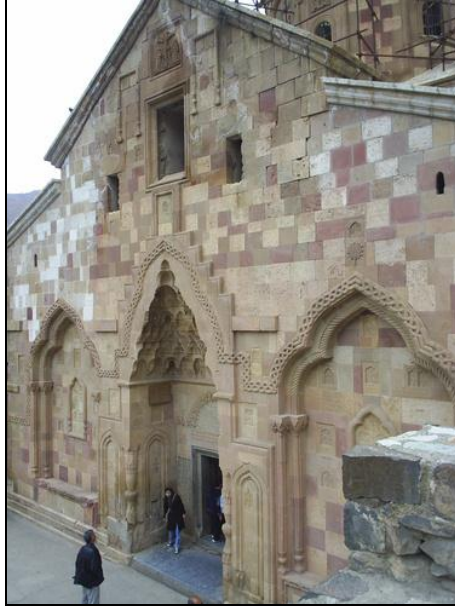
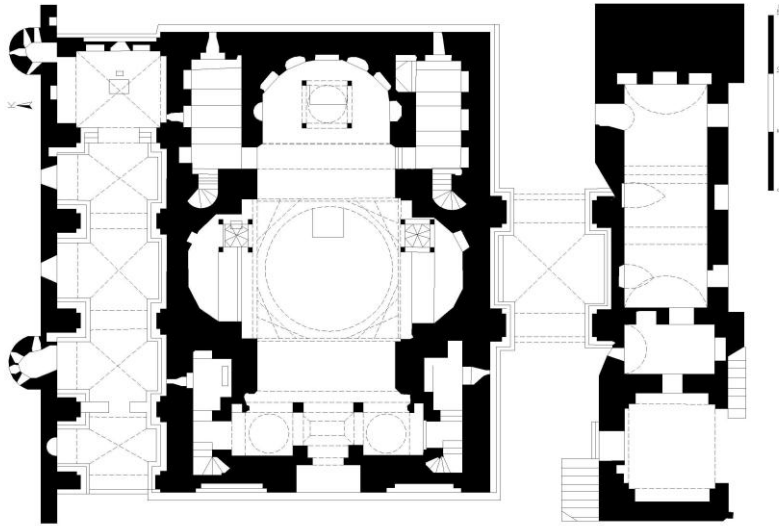

Foto.12 Kilisenin giriş cephesi

Plan 1 St. Stephanos Manastır kilisesi

Foto.13 Çan Kulesi

Foto.14 Kilisenin kuzeyindeki tonozlu geçit

Foto.15 Tonozlu geçitten ayrıntı

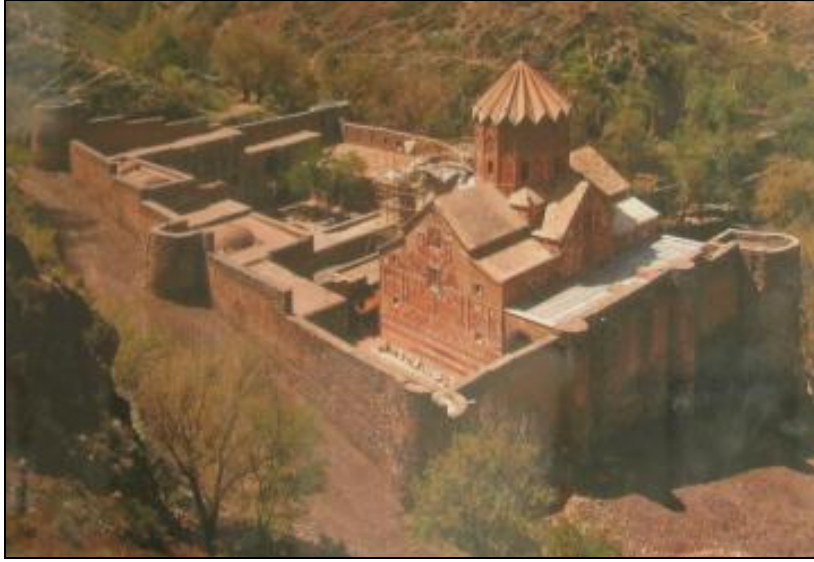

Foto.16 Manastırın kuzeydoğudan görünüşü

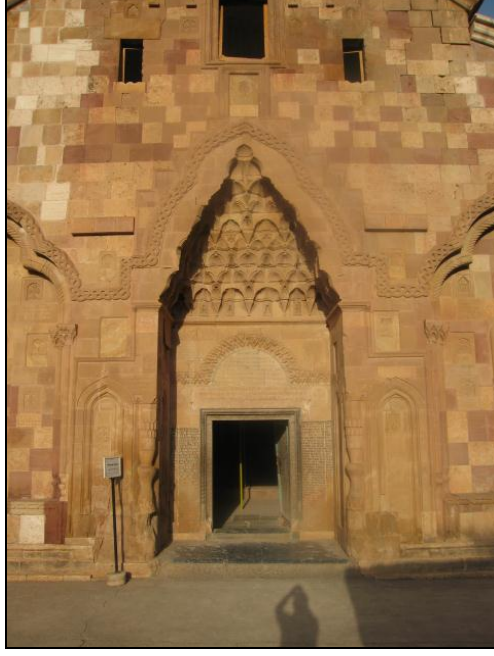
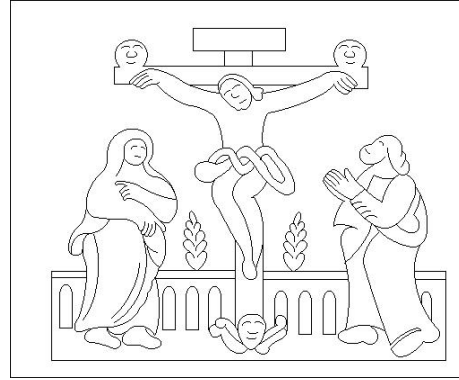

Foto.17 Kilisenin giriş kapısı

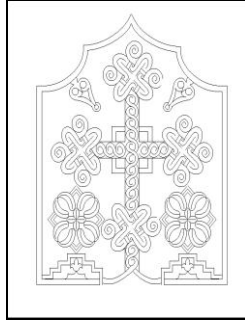
Foto.18 Çarmıh'ta İsa Kabartması

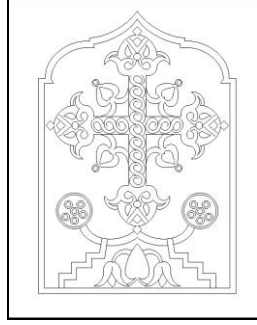
Çiz.1 Çarmıh'ta İsa kompozisyonu

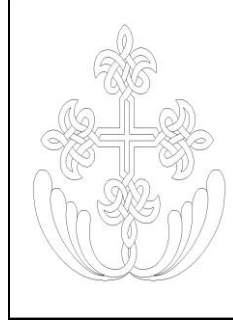
Foto.19 Giriş cephesindeki haç motifleri

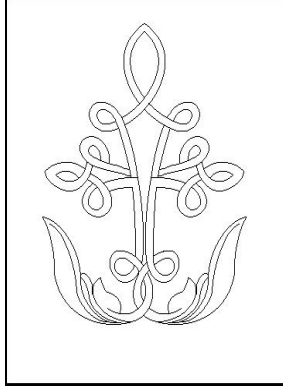
Çiz.2

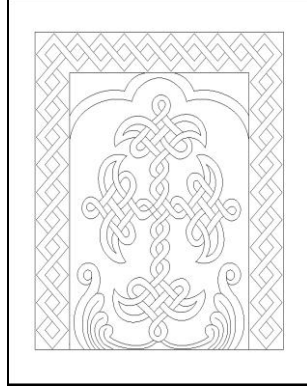
Çiz.3

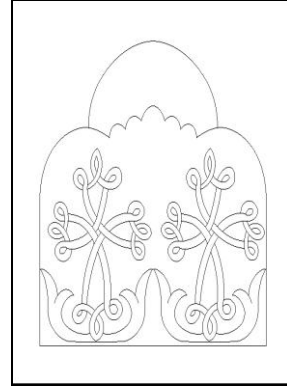
Çiz.4

Çiz.5

Çiz.6

Çiz.7

Foto.20 Kilisenin içten görünüşü (apsis)

Foto.21 Manastır birimleri ve Kilisenin üst örtüsü

Foto.22 Girişin üzerindeki galeri ve üst örtü

Foto.23 Girişteki aynalı çapraz tonoz

Foto.24 Kilisenin apsis kısmından bir görünüm

Foto.25 Kilisenin ortasında yer alan kubbe içi.

Foto.26 Kubbenin geçiş unsurlarındaki melek figürleri.

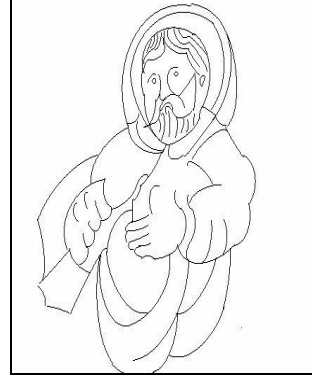
Foto.27 Kilise içinde yer alan altarlardan sağdaki

Foto.28 Parçalı kırma çatıdan oluşan kubbenin görünüşü

Foto.29 Kubbe kasağından bir Havari figürü

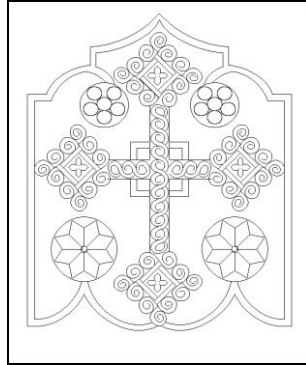
Çiz.8 Havarilerden biri

Foto.30 Kanatlı Melek kabartması

Çiz.9 Kanatlı Melek kabartması

Çiz.10 Geometrik bezemeli haç örnekleri

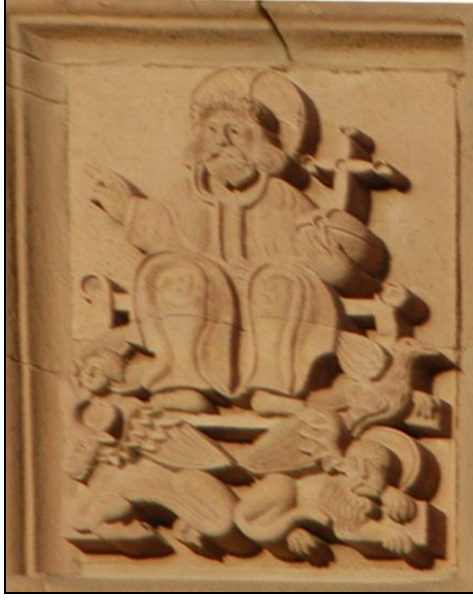
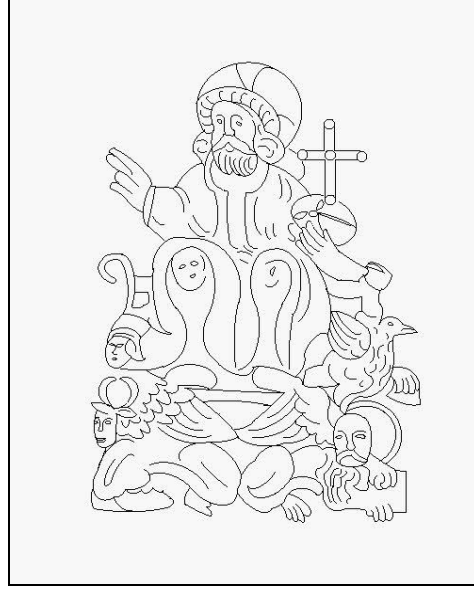

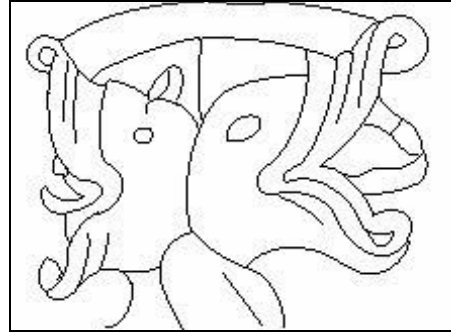
Foto.31 Elinde haçı ile İsa ve diğer yaratıklar

Çiz.11 Elinde haçı ile İsa ve yaratıklar

Foto.32 Silme üzerindeki ejder figürleri.

Çiz.12 Ejder figürleri.

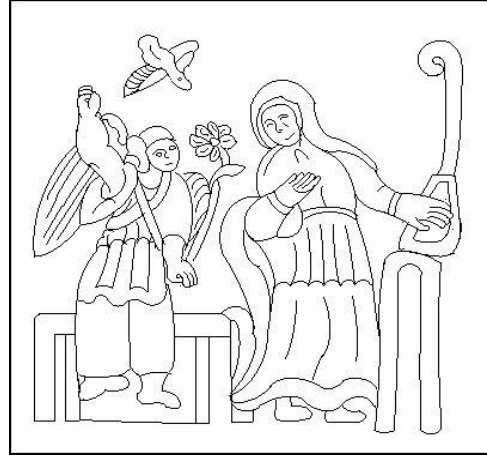
Foto.33 Çan Kulesinin altındaki tonozlu geçit.

Foto.34 Restore edilmekte olan Çan Kulesi.

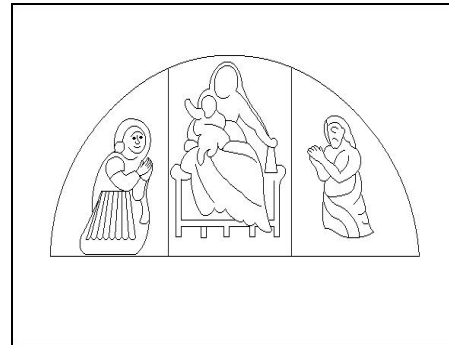
Foto.35 Çan kulesi içinde ve Kilisenin güney duvarında yer alan kabartma.

Çiz.13 Meryem ve bir meleği temsil eden kabartma (Müjdeleme)

Foto.36 Tahtta Meryem ve Azize kabartmaları

Çiz.14 Kabartmanın çizimi.

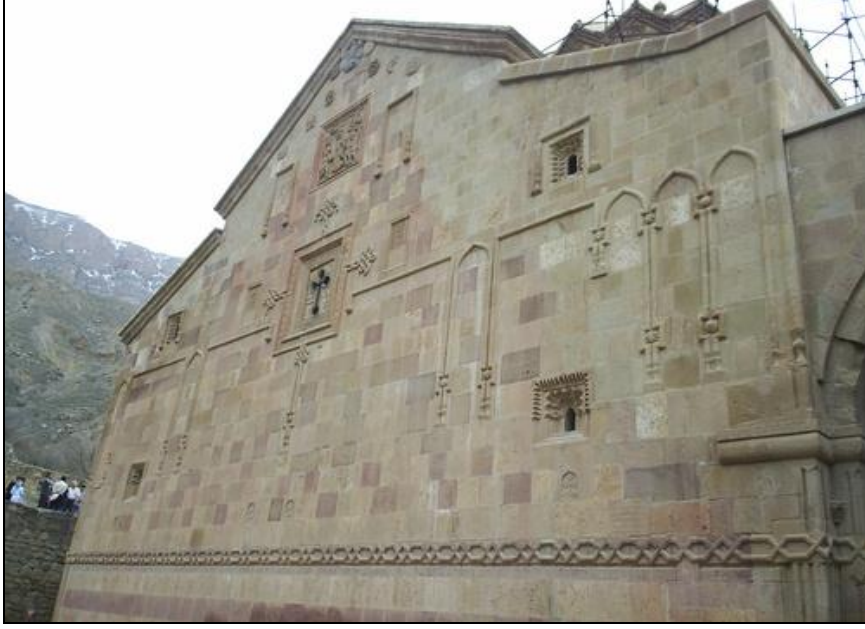
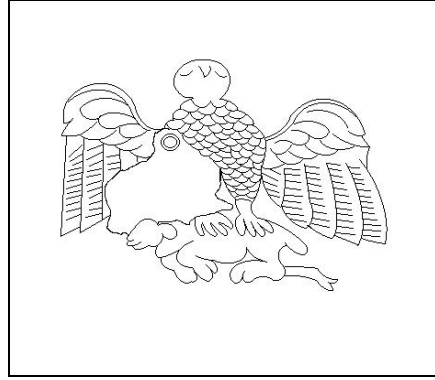

Foto.37 Kilisenin doğu dış cephesi.

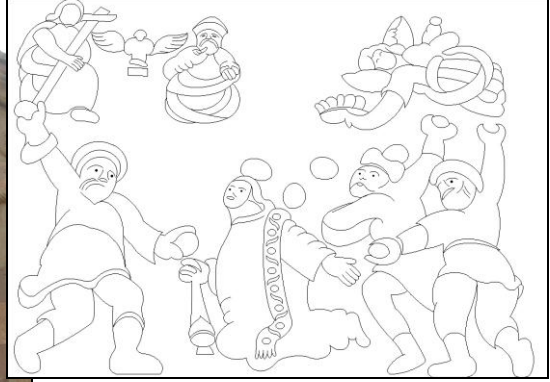
Foto.38 Kornışın altında heraldik duruştaki kartal kabartması

Çiz.15 Kartal kabartması.

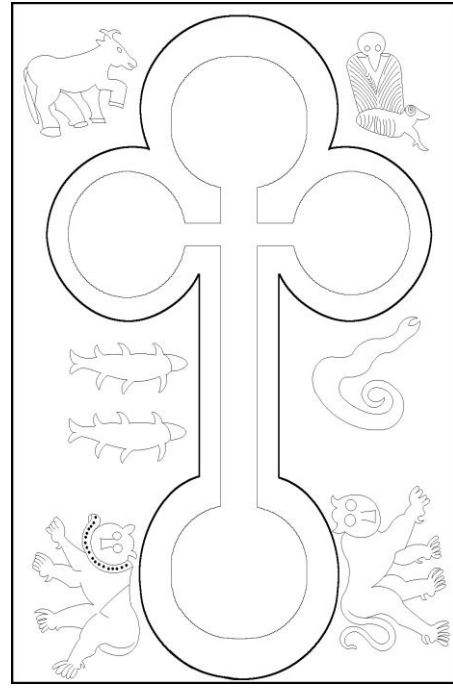
Foto.39 Doğu cephenin üst ortasındaki süslemeler.

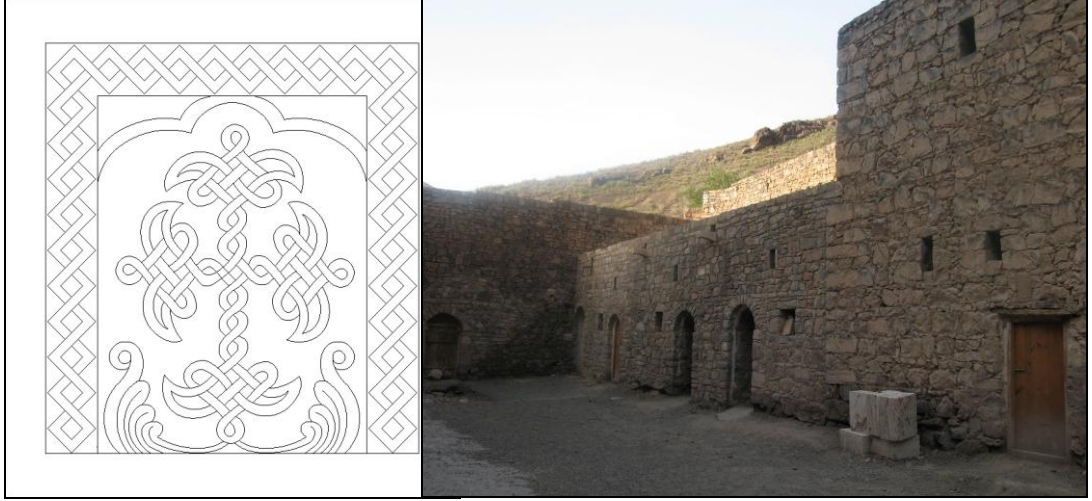
Çiz.16. İsa'ya eziyet edenleri tasvir eden kabartma

Foto. 40 Apsis üstünde yer alan haç şekilli pencere.

Çiz.17. Haç biçimli pencere ve Çevresindeki figürler.

Çiz.18. Doğu cephede haç motiflerinden biri.

Foto. 41 Kilisenin doğusunda avlu gerisindeki ahır bölümü.

Foto.42 Tonozlu geçit.

Foto.43 Manastrın güney birimlerinin açıldığı orta avlu.

Foto. 44 Sergi salonu.

Foto.45 St. Thaddeus Manastırı genel görünüm.

Foto.46 St. Thaddeus Manastırındaki kiliseler.

Foto.47 Meryem Ana Kilisesi

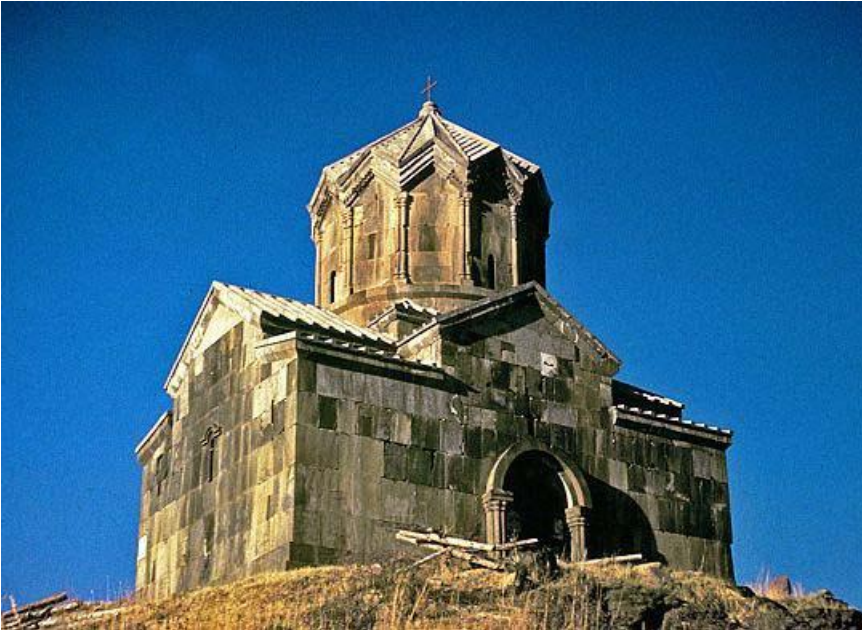

Foto.48 Amberd'de Katholikos Kilisesi

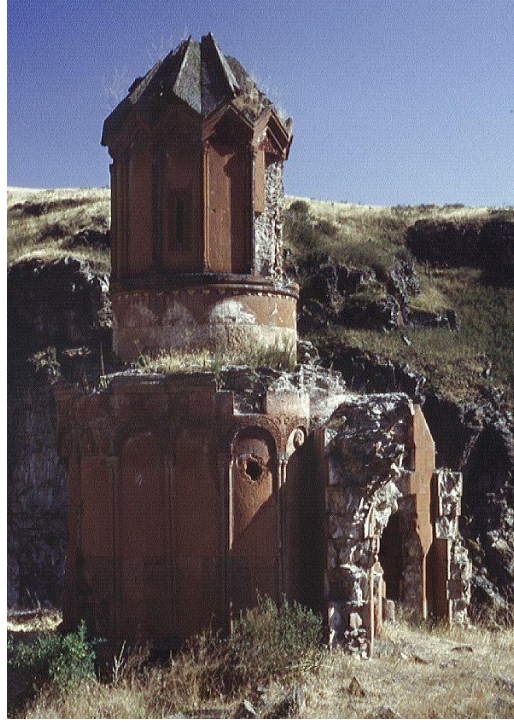

Foto.49 Ani'deki Bakireler Manastır Kilisesi

Foto.50 Marmashen'de Kathalikos Manastır Kilisesi.

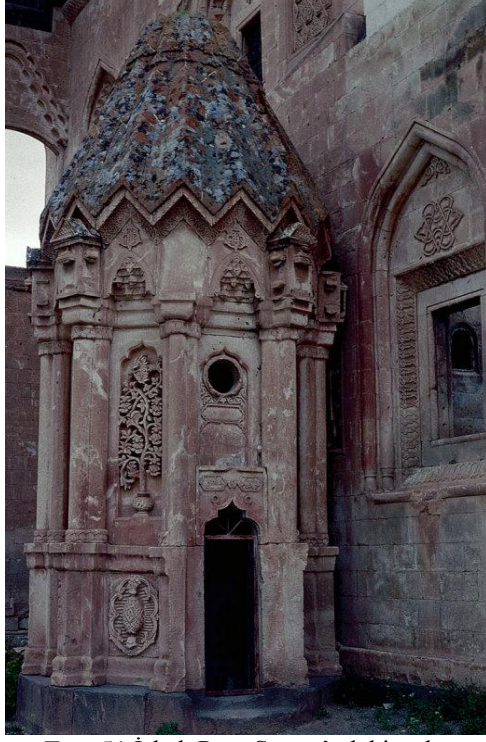

Foto.51 İshak Paşa Sarayı'ndaki türbe

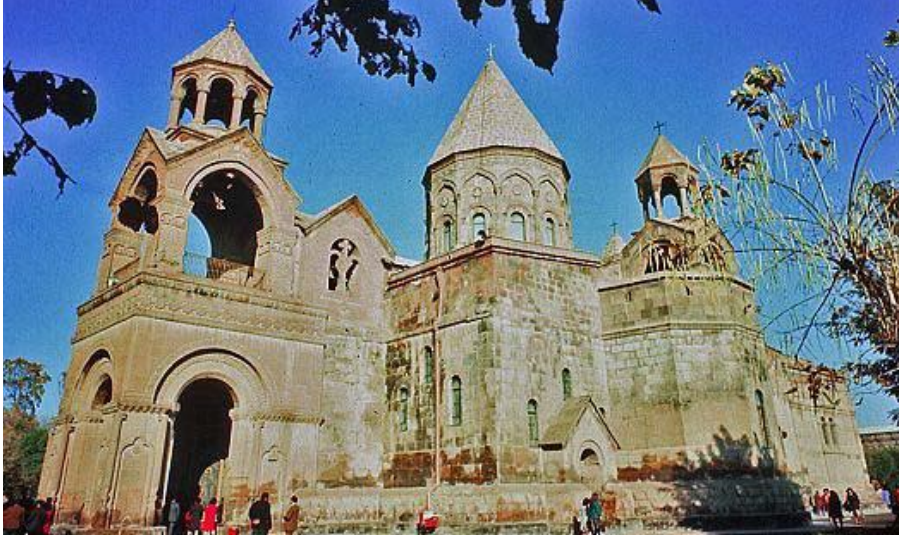

Foto.52 Echmiadzin Katedral Kilisesi

Foto.53 Aktamar Kilisesi figürlü bezemeleri.